ALA LICHAČIOVA
Vilniaus universitetas

LIETUVOS RUSŲ IR RUSAKALBIŲ SĄVOKOS *GIMTOJI KALBA* SUVOKIMAS

Gimtoji kalba – viena iš svarbiausių sąvokų daugelio tiesiogiai su žmogumi ir visuomene susijusių mokslo šakų: psicholingvistikos, sociolingvistikos, lingvodidaktikos, etnopsicholingvistikos, sociologijos, socialinės psichologijos ir kt. Tačiau humanitariniuose moksluose, tarp jų ir kalbotyroje, nėra griežtos ir neprieštaringos *gimtosios kalbos* apibrėžties*.

Galima kalbėti apie šios sąvokos tikslinimą pagal mokslo šakas, kuriose ji vartojama (Залевская 1999: 292). Pavyzdžiui, taikomojoje kalbotyroje įprasta priešprieša – *pirmoji kalba–antroji kalba*; psicholingvistikoje žinomi terminai *motinos* arba *natūraliai įsisavinama kalba, išmokta kalba*; etnolingvistikoje remiamasi sąvokomis *nacionalinės kalbos* ir, atitinkamai, *skirtingų tautų* (*etnosų*) *kalbos*; kalbų dėstymo metodikoje kalbama apie *gimtąją* ir *ne gimtąją*, arba *užsienio*, *kalbą*.

Tarp tų sąvokų nėra tiesioginės koreliacijos, nes individo *pirmoji kalba* – nebūtinai tas pat, kas *gimtoji*, o *antroji kalba* nelygi *užsienio kalbai*. Sakykime, Lietuvoje ne lietuvių mokyklose antrosios kalbos statusą įgauna ne užsienio, o valstybinė (lietuvių) kalba. Be to, individo gimtoji kalba gali būti užsienio kalba šalies, kurioje jis gyvena, atžvilgiu. Tokios yra rusų ir lenkų kalbos, kurios yra gimtosios Lietuvos rusams ir lenkams. Todėl pastaruoju metu vis painiau atrodo santykiai tarp *gimtosios* ir *užsienio* kalbų, kaip mokykloje dėstomų dalykų.

GIMTOSIOS KALBOS APIBŪDINIMAS ĮVAIRIOSE KALBOSE

Sąvoka *gimtoji kalba* įvairiose kalbose apibūdinama skirtingai, pavyzdžiui, Oksfordo žodyne (1992) pateikiamos kelios sinonimiškos apibrėžtys: sąvoka

* Straipsnis parengtas pagal pranešimą, skaitytą 17-ojoje Jono Jablonskio konferencijoje (2009 10 09), remiantis Lietuvos rusakalbių apklausų pagrindu.

motinos kalba (*mother tongue*) aiškinama kaip „vaikystės namų kalba“ (*language of the childhood home*), arba kaip „kalba, įsisavinta ant motinos kelių“ (*learned at one's mother's knee*), arba aiškinama terminu *native language* (*a language that people have acquired naturally as children* – „kalba, kurią žmogus natūraliai įsisavina būdamas vaikas“). Šiame žodyne nurodoma, kad *pirmoji kalba* (*primary language*) – tai taikomosios kalbotyros ir lingvodidaktikos terminas, kuris dažniausiai reiškia tą patį, kaip ir *mother tongue*, ir *native language*. Angliškas įvardijimas *native language* taip pat rodo šios kalbos perduodamąjį pobūdį, nes teigiama, kad ji neišmokstama – *not learned* (Dictionary by Longman 1983). Oksfordo žodyne *motinos kalba* vadinama „nacionalinė tam tikros tautos kalba“ (*national language of all members of the nation*).

Rusų kalbotyros žodynuose sąvoka *родной язык* dažniausiai neapibrėžiama – pavyzdžiui, svarbiausiame *Enciklopediniame kalbos žodyne* (ЛЭС 1990) ši sąvoka minima keturis kartus, bet atskiro straipsnio nėra. *Gimtoji kalba* yra aiškinama per sąvoką *материнский язык* arba *первый язык*, o *первый язык* – kaip *родной язык*. Taigi viena sąvoka apibrėžiama kita.

Lietuvių *Kalbotyros terminų žodyne* gimtoji kalba apibrėžiama kaip „kalba, kurią žmogus išmoksta vaikystėje, mėgdžiodamas suaugusiuosius“ (KTŽ 1990: 72). Panaši šio termino apibrėžtis ir rusų *Metodinių terminų žodyne*: „tai gimtinės kalba, įsisavinama ankstyvoje vaikystėje mėgdžiojant vaiką supančius suaugusiuosius“ (CMT 1999: 276). Tačiau čia susiejami dalykai, kurie iš tiesų dažnai visiškai nesutampa: vaiko gimtinės kalba ir vaiko šeimos kalba.

Kaip teigia rusų sociolingvistai V. Belikovas ir L. Krysinas, „kiekviename moksle šalia terminų, turinčių daugiau ar mažiau griežtas apibrėžtis, yra neapibrėžtinų terminų, kurie suprantami intuityviai“. Pavyzdžiui, tokia pagrindinė, bet neapibrėžta yra *skaičiaus* sąvoka matematikoje, *žodžio* sąvoka kalbotyroje (iki šiol nėra vienos ir neprieštaringos termino *žodis* apibrėžties). „Nors tai ir paradoksalu, šie terminai neretai žymi pagrindines tam tikrų mokslų sąvokas“ (Беликов, Крысин 2001: 145).

Naivusis pasaulio suvokimas rodo, kad įvairios tautos pasirenka skirtingus mentalinius pagrindus *gimtajai kalbai* įvardyti, o tai liudija etnokultūrinį šios sąvokos sąlygotumą. Pavyzdžiui, vokiečių, prancūzų, ispanų, italų, graikų, rumunų, serbų, kroatų, suomių, hindi, hebrajų, kinų, japonų, tiurkų, skandinavų kalbose tai yra „motinos kalba“. Anglų gimimo vietos pavadinimas *one's mother country*, *motherland* („motinos šalis“), rusų aukštojo stiliaus pavadinimas *родина-мать* („tėvynė motina“) patvirtina „gimtinės“

ir „motinos“ neatskiriamumą. Hebrajų, graikų, suomių, daugelyje germanų, romanų, slavų kalbų gimtinė siejama ir su tėvu, jose aiški „motinos kalbos“ ir „tėvo žemės“ sąvokų priešprieša. Esperanto kalboje *patrina lingvo* taip pat reiškia motinos kalbą (*patrino* – „motina“), o žodžiai *tėvynė*, *gimtinė* sudaryti iš daiktavardžio *patro* („tėvas“) kamieno: *patrujo*, *patrio*.

Kitų tautų kalbinėje sąmonėje gimtoji kalba siejama su kraujo giminyste ir gimtąja žeme, gimimo vieta, pavyzdžiui, anglų kalboje, kaip minėta, yra du pavadinimai: *mother tongue* ir *native language*; lietuvių kalbos terminas *gimtoji kalba* etimologiškai sietinas su *gimtine* ir su *gimine*, lenkų *język ojczysty* – su *ojczyzna* ir *ojciec*; rusų *родной язык* – su *родина* ir *родитель*, *родня*. Viena iš rusų kalbos žodžio *родной* reikšmių yra „artimas, savas pagal dvasią“ (*свой по духу*), todėl natūralu, kad ta aksiologinė konotacija perkeliama ir į sąvoką *родной язык*. Panašią vertinimo semą galima rasti ir kai kurių tautų kasdieniuose (buitiniuose) gimtosios kalbos įvardijimuose – „sava kalba“ (suomių), „mūsų kalba“ – serbų, kroatų, „mano kalba“ – tiurkų kalbose. Šio tipo pavadinimuose, akivaizdžiau nei kituose minėtuose, atskleidžiama artumo reikšmė, tačiau bet kokiu atveju *gimtoji kalba* visų tautų sąmonėje įeina į aksiologinės prieštaros „sava–svetima“ sritį.

LIETUVOS RUSŲ IR RUSAKALBIŲ NUOSTATOS DĖL GIMTOSIOS KALBOS

Kuriai iš vartojamų kalbų pirmenybę teikia Lietuvos rusai ir rusakalbiai? Kokie veiksniai, išskyrus emocinį, lemia žmogaus apsisprendimą dėl kalbos, kurią jis vadina gimtąja? Siekiant išsiaiškinti atsakymus į šiuos klausimus buvo apibendrinta 57-ių Lietuvos rusų ir rusakalbių respondentų nuomonė apie jų gimtąją kalbą (46 anketos ir 11 interviu). Anketos buvo parengtos pagal Vilniaus universiteto Slavų filologijos magistrantūros kurso „Dvikalbystės problemos“ 2002–2006 metų programą. Kokybiniai interviu – tai projekto „Miestai ir kalbos“, vykdyto 2007–2009 metais, dalis. Reikia pabrėžti, kad tyrimui buvo atrinkti būtent tie respondentai, kurių, tikėtina, gimtoji kalba – rusų kalba.

Taigi svarbiausiais veiksniais, kurie lėmė atsakymus dėl gimtosios kalbos, galima laikyti šiuos:

1) kalba, kuri vaikystėje buvo šeimos, namų kalba, ir toliau išlieka daugumos suaugusiųjų respondentų *gimtoji* arba *viena iš gimtųjų kalbų*;

2) dauguma respondentų tiesiogiai netapatina *gimtosios kalbos* ir *mano tautybės kalbos* sąvokų;

3) respondentai tiesiogiai nesieja tėvų tautybės su savo *gimtąja kalba*;

4) daugelis respondentų iš mišrių šeimų, jeigu tarp sutuoktinių nėra lietuvių, laiko rusų kalbą savo *šeimos kalba*;

5) jaunesnio amžiaus respondentai dažniausiai mini *dvi gimtąsias kalbas*: pirmąją – šeimos (tai rusų, lenkų, žydų ar kita etninė kalba) ir antrąją – mokyklos kalbą (lietuvių ar rusų).

Apibendrinant galima sakyti, kad naivusis Lietuvos rusų ir rusakalbių gimtosios kalbos suvokimas siejamas su namų ir šeimos kalba, o antrosios gimtosios kalbos statusą įgauna mokyklos kalba, jeigu ji yra kitokia, negu namų kalba.

Respondentų, pasirinkusių tik vieną kalbą (šiuo atveju – rusų) kaip *gimtąją kalbą,* nuomone – tai *kalba, kuri jaučiama kaip gimtoji*; tai žmogui *pati svarbiausia kalba*; tai *kalba, kurią maloniausia vartoti*; tai *tėvų kalba*; tai *mokyklos, kur mokaisi, kalba*; kalbėdamas *ta kalba gali perduoti visus kalbos niuansus*; tai *kalba, suteikianti daugiausia galimybių savo mintims išreikšti*; tai tos *kultūros, prie kurios pratina šeimoje*, *kalba*; tai *kalba, per kurią suvoki skirtingų kultūrų reiškinius*; tai žmogaus *tikėjimo kalba*; tai *kalba, kurios pagrindu žmogus mokosi ir kitų kalbų*; tai *emociškai artimiausia kalba*; *kalba, kuria imi kalbėti, kai norisi plačiau, gražiau, tiksliau, įdomiau išsireikšti*; tai *pati maloniausia bendravimui kalba*; kalbėdamas *ta kalba nesijauti atliekantis darbą*; *ta kalba gali atsipalaiduoti*; tai *kalba, kuri leidžia viską suvokti*; tai *kalba tos kultūros, kurioje viskas aišku, kas, kaip ir kodėl taip yra*; tai *kalba, kuri leidžia žmogui reikštis taip, kaip nė viena kita*; pagaliau tai *kalba, kuri vienintelė tinka tiesiogiai intymiai bendrauti su Dievu*.

Daugelis respondentų *gimtąją kalbą* suvokia kaip savo tapatybės pagrindą: *jei nemoki kalbos, negali priskirti savęs prie tos tautybės*; *gimtoji kalba* – tai žmogaus *kultūros ir savimonės pagrindas*; tai žmogaus *mentaliteto kalba*. Labai tiksliai tą mintį perteikė projekto „Miestai ir kalbos“ 32-ejų metų respondentas: *Jeigu tėvai nebūtų manęs išmokę rusų kalbos, tai turbūt ir praraščiau tą suvokimą, kad esu rusas*.

Lietuvos rusai ir rusakalbiai save apibūdina taip: *kai tiek metų gyveni Lietuvoje, jau esi pusiau lietuvis*; *manyje susigyvena dviejų tautų puselės*; *esu rusakalbė lietuvė, auganti rusų šeimoje*; *rusas/-ė iš Lietuvos*; *rusiškas/-a lietuvis/-ė*; *Lietuvos rusas/-ė*.

Įdomu tai, kad, kol neužduodamas klausimas, ar galima turėti *dvi gimtąsias kalbas*, žmogus apie tai net nesusimąsto. O kai atsako, kad turi *dvi gimtąsias kalbas*, tai aiškina, kad tos kalbos yra *patraukliausios*, *gražiausios*, *geriausiai tinka bendrauti*. Tas kalbas respondentai įvardija kaip *mokyklos* ir *užmokyklinio gyvenimo kalbas*; tai *savųjų kalbos*; *artimiausių kultūrų kalbos*. Čia matyti *savos kalbos* sąvokos semantikos aktualizavimas, be to, akivaizdu, kad vienakalbei visuomenei būdinga priešprieša „sava – svetima" Lietuvos rusų ir rusakalbių sąmonėje dažnai sudaro dvi lygiavertes *savas* puses.

Taigi iš respondentų atsakymų aiškėja, kad Lietuvos rusų ir rusakalbių jaunesnei kartai lietuvių kalba tampa potencialiai gimtąja todėl, kad šalia vienos gimtosios kalbos (ankstyvojo, ikimokyklinio gyvenimo etapo) atsiranda kita (kitokia negu namų), mokymosi kalba, irgi susijusi su intensyviu pasaulio pažinimu. Tokią kalbą žmogus suvokia kaip antrąją gimtąją kalbą. Čia svarbu tai, kad antrosios gimtosios kalbos statusą įgauna būtent mokymosi kalba, kuria jaunas žmogus gauna naujų žinių. Tokiais atvejais formuojasi aukšto lygio kalbinė kompetencija, laisvas dviejų kalbų vartojimas, gebėjimas kalbėti dviem kalbomis taip, kaip gimtąja (Karaliūnas 1997: 326).

Besikeičianti geopolitinė ir sociolingvistinė situacija ne tik Lietuvoje, bet ir kitose šalyse patikslina *gimtosios kalbos* sąvokos apibrėžtį, atsižvelgiant į plintantį dvinarį šios kategorijos pobūdį. Tačiau išsamesnė analizė rodo, kad dvikalbių asmenybių *gìmtosios kalÕbos* nesudaro paprastos aritmetinės lygybės, ir tai turėtų tapti atskirų tyrimų objektu.

LITERATŪRA

Active study dictionary of English, London: Longman group limited, 1983.

Gaivenis K., Keinys S. 1990: *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas: Šviesa.

Karaliūnas S. 1997: *Kalba ir visuomenė. Psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

The Oxford Companion to the English Language, Tom McArthur, Oxford University Press, 1992.

Беликов В., Крысин Л. 2001: *Социолингвистика*, Москва: Российский государственный гуманитарный университет.

Залевская А. 1999: *Введение в психолингвистику*, Москва: Российский государственный гуманитарный университет.

ЛЭС 1990: *Лингвистический энциклопедический словарь*. Гл. ред. В. Н. Ярцева, Москва: Советская энциклопедия.

СМТ 1999: Э. Азимов, А. Щукин. *Словарь методических терминов* (*теория и практика преподавания языков*), Санкт-Петербург: «Златоуст».

Gauta 2009 10 19

THE CONCEPT OF *NATIVE LANGUAGE* FROM THE POINT OF VIEW OF RUSSIANS OF LITHUANIA AND NATIVE SPEAKERS OF RUSSIAN

S u m m a r y

The paper discusses definitions of the concept *native language* and different national concepts of the notion concerned with one's mother tongue as well as its ambiguity arising in different research areas. The paper also includes some responses and reflections on a native language provided by Russian language speakers of Lithuania; the data has been extracted from the survey recently conducted in Lithuania. These reflections could be treated as naïve definitions of the above notion. Further in the paper, the key factors determining the respondents' definitions of the native language are given. The spreading binary character of the category is also taken into consideration: more frequently, alongside one native language (of an early, pre-school period of life), there emerges another language (other than the one spoken at home, language of instruction), which is closely related to human cognition. The latter language becomes an individual's *second native language*. The results of the survey have shown that the opposition between 'own' and 'other' language often characteristic of a homogenous monolingual society in the understanding of Russian speakers of Lithuania is replaced by two equally important 'own' halves.

ALA LICHAČIOVA
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius
a.li@takas.lt